

**ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ У ТВОРАХ ПОЛЕМІЧНОЇ
ТА ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(НА ПРИКЛАДІ «ТРЕНОСА» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО)**

Галина НАВЧУК, Лариса ШУТАК,

ВДНЗ України «Буковинський державний
медичний університет», Чернівці (Україна)
society@bsmu.edu.ua.**EXCLAMATORY SENTENCES IN WRITINGS OF
THE POLEMICAL AND ORATORICAL-PREACHING
LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF MELETII
SMOTRYTSKY'S «TRENOS»)**

Halyna NAVCHUK, Larysa SHUTAK,

Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Chernivtsi (Ukraine),
ORCID ID: 0000-0002-4624-1796; RESEARCHER ID: S-61-40-2016
ORCID ID: 0000-0001-8038-4080; RESEARCHER ID: S-61-30-2016

Лариса Шутак, Галина Навчук. Восклицательные предложения в произведениях полемической и ораторско-проповеднической литературы (на примере «Треноса» Мелетия Смотрицкого). Цель исследования. В статье рассматриваются особенности функционирования восклицательных предложений в полемических и ораторско-проповеднических произведениях, проанализированы их с формально-синтаксического и функционально-семантического взглядов. Установлено, что основным средством выражения эмоций и воздействия на читателей в произведениях полемической и ораторско-проповеднической литературы является преимущественно такие виды восклицательных предложений, как вокативные предложения, риторические вопросы, значительно реже – нечленные конструкции. Установлено, что лексико-грамматическими маркерами этих синтаксических структур в основном являются обращения, междометия, эмоционально-экспрессивные частицы, модальные слова и т. п. **Методы исследования:** *описательный* – для описания формально-синтаксических и функционально-семантических особенностей восклицательных предложений, взятых из произведений полемической и ораторско-проповеднической литературы; *сопоставления* – для анализа, синтеза и обобщения характерных признаков устной и письменной речи с точки зрения теорий речевых актов, а также процессов, происходящих во время публичного выступления; *методики лингвистического наблюдения, классификации и систематизации* – для определения и различения формально-синтаксических и функционально-семантических особенностей различных видов и разновидностей восклицательных предложений, которые встречаются в произведениях полемической и ораторско-проповеднической литературы. **Научная новизна.** Впервые исчерпывающе проанализированы особенности функционирования восклицательных предложений в произведениях полемической и ораторско-проповеднической литературы, рассмотрено их с формально-синтаксического и функционально-семантического взглядов. Определено, что их целью является усиление логичности изложения и влияние на читателей (слушателей) для формирования их мировоззрения. **Выводы.** Доказано, что в произведениях полемической и ораторско-проповеднической литературы восклицательные предложения используются с целью усиления логичности изложения и воздействия на читателей (слушателей) для формирования их мировоззрения, а соответственно и гражданской позиции.

Ключевые слова: *восклицательные предложения, полемические произведения, ораторско-проповедническая литература, обращения, лексико-грамматические средства.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. В історії української культури і суспільної думки кінця XVI – першої половини XVII є яскраві постаті публіцистів-мислителів, подвижників і борців за народну справу, вчених і педагогів, «яких по праву можна ставити поряд із провідними західноєвропейськими письменниками і філософами гуманістично-ренесансного напрямку»¹. До таких мислителів і літераторів належить, зокрема, український письменник-полеміст першої половини XVII століття Мелетій Смотрицький, автор блискучого художньо-публіцистичного твору «Тренос», творець відомої в усьому слов'янському світі «Граматики» слов'яно-української мови. З-поміж українських письменників-полемістів XVI – XVII століть він є найбільш продуктивним автором: його перу належать, за неповними відомостями, понад 20 творів, Займаючись дослідженням граматичного ладу

мови, він, як ніхто інший, розумів, що вона не просто є засобом отримання й передачі інформації між людьми, а надає можливість людині розкрити інтелект, діапазон почуттів та емоцій для інших людей, вплинути на них силою своїх переконань і почуттів, втілених у слові.

Мета дослідження – на прикладі полемічного твору «Тренос» М. Смотрицького з'ясувати структурні й функціональні особливості окличних речень, які трапляються в ораторсько-проповідницькій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Якоюсь мірою прогалину щодо лінгвістичних досліджень творів відомого полеміста заповнює монографічна праця П. К. Ярмоленка «Мелетій Смотрицький: Життя і творчість», в якій автор робить спробу аналізувати кожен твір письменника, ілюструючи польськомовний матеріал у перекладі на сучасну українську мову, та уривок з

¹ Jaremenko P. K. Meletij Smotryc'kyj: Zhyttja i tvorčist' [Meletii Smotryts'kyj: Life and work], Kiev, Naukova dumka, 1986, P. 4 [In Ukrainian].

«Треноса» в перекладі з польської мови Михайла Грушевського, вміщений у хрестоматії «Українська література XI – XVIII століть», яку впорядкували С. А. Карпіловська та Л. О. Тарновецька².

П. К. Ярмоленко, зокрема, зазначає, що письменнику можна закинути те, що він писав не рідною мовою, а польською. «Проте слід мати на увазі, – пише дослідник, – що в ті часи польська мова виконувала в Україні й у Білорусії функцію державної та літературної мови»³. Подібне міркування висловлюють і автори згаданої вище хрестоматії, зазначаючи, що добре знання латини та польської мови було обов'язковим для освіченого українця XIV – XVIII століть⁴. Отож, хоч переважна більшість його полемічних творів написана польською мовою, що знижує ідейно-естетичну та історико-літературну значущість в українському літературному процесі, проте треба мати на увазі, що суспільно-культурна їх функція свого часу була не менш вагома, ніж творів, написаних давньоукраїнською («руською») мовою⁵.

У «Треносі», як і в інших творах, трапляються лексичні українізми, які письменник вживає свідомо. Це явище А. Брікнер, а згодом і П. К. Яременко пояснюють польсько-українським мовним контактом того часу, внаслідок якого закономірно в польську літературну мову проникали елементи української мови і навпаки. До того ж М. Смотрицький книгу писав, орієнтуючись на українську і білоруську читачку громадськість, яка охоче сприймала рідну їй фразеологію в польському тексті⁶. Водночас він уживає народні прислів'я, майстерно користується формою народного голосільного речитативу, яка характерна для народних дум. Таким речитативом, який нагадує протяжний і задушевний плин українських народних невольницьких плачів-дум, написано в «Треносі» довгий, розпачливий епічно-голосільний монолог українсько-білоруської православної церкви-страдниці⁷. Загалом твір насичений окличними і питальними реченнями, напруженою риторичною градацією, «задушевною лагідністю, інтимно-материнським повчанням, здатним зворушити глибини найчерствішої душі»⁸.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати дослідження свідчать, що саме синтаксична будова плачів-дум і казань у поєднанні з полемікою значною мірою формувала той емоційно-експресивний вплив на слухачів, яким захоплювалися сучасники проповідників XVII століття. На нашу думку, одним із синтаксичних засобів емоційно-експресивного впливу читачів (слухачів) і є використання окличних речень у всій різноманітності структурних форм. Підсилюють і увиразнюють цей вплив фонетичні засоби (інтонація, наголос, темп мовлення, висота

тону й т. ін.) та лексичні (емоційно забарвлені лексичні одиниці, фразеологізми)⁹. Напр.: *Вдень і вночі плачу, і сльози мої по щоках моїх як потоки річкові течуть, та немає кому мене втішити: всі від мене відбігли, всі мною згордували, кривні мої далеко від мене, приятелі мої не-приятелями стали, сини мої, гадючому позаздривши племені, утробу мою заразливими жалами жалють! Срібло ваше буде вам на згубу! Не хочете знати правди, не хочете бачити й неправди! Не хочете розуміти звідки ті, що вам дають, здобувають, яким промислом багатіють!*

Наведені речення устами матері-церкви передають вболівання, жаль, осуд і обвинувачення всім, хто відрікся від неї. При цьому в їх оформленні вирішальна роль належить інтонації, оскільки інших граматичних засобів вираження окличності (вигуків, звертань, часток) немає.

Проте в творі є чимало окличних конструкцій, які містять звертання, та вокативних речень. Напр.: *Слухайте жалісної моєї повісті, всі народи, беріте у вуха всі, що в крузі світу живете! Вас зараз потребую, милі і вірні сини мої! Це ви, злочинці, з мене таку оздоблену шату здерли, і над білим тілом моїм, з якого ви всі вийшли, насміхом і глумом знуцаєтесь! Ви архієпископи і єпископи, пастирі і начителі овець розумного стада Христового!*

Як бачимо, звертання можуть бути на початку, в середині чи в кінці речення. Це залежить від того, хоче автор наголосити на особі адресата чи на змісті повідомлюваного.

Для більшої емоційної наснаги і впливовості звертання інколи повторюються двічі чи поєднуються з вигуками. Напр.: *О святителю, наскрізь осквернений! О пастирю, голодом струхлявілий! До тебе, славний руський народе, до тих, котрі ще мене, матір свою, не залишили і відцепенств ганьбою себе не запламували, мовою своєю звертаюся!*

Так письменник намагається натхненною закличною тирадою досягнути душевних глибин, зачепити найтонші струни релігійної свідомості широких народних верств¹⁰.

Непоодинокими в тексті «Треноса» є окличні речення, що містять вигуки. Напр.: *Горе мені, недбалим робітникам довіреній! Ах, мені ненаситним лакомцям в опіку відданий!*

У тексті твору трапляються окличні речення, граматичними ознаками яких виступають функціонально близькі до вигуків слова, що виражають наказ, заклик, спонування. Напр.: *Досить тоді прикрого зганьблення терпіти! Досить усього світа кривду на собі носити!*

У наведених прикладах основне емоційне навантаження висловленого несе слово **досить**.

Надзвичайною емоційністю та експресивним забарв-

² Jaremenko P. K. Meletij Smotryc'kyj: Zhyttja i tvorčist' [Meletii Smotryts'kyj: Life and work], Kiev, Naukova dumka, 1986, P. 4 [In Ukrainian].

³ Ibidem, P. 11.

⁴ Karpilovs'ka Je. A., Tarnovec'ka L. O., Čepiga I. P., ed. Ukrai'ns'ka literatura XI – XVIII stolit': Hrestomatija z komentarjami [Ukrainian literature of the XI-XVIII centuries: A textbook with comments], Chernivci, Prut, 1997, P. 4 [In Ukrainian].

⁵ Jaremenko P. K. Meletij Smotryc'kyj: Zhyttja i tvorčist' [Meletii Smotryts'kyj: Life and work], Kiev, Naukova dumka, 1986, P. 11 [in Ukrainian].

⁶ Karpilovs'ka Je. A., Tarnovec'ka L. O., Čepiga I. P., ed. Ukrai'ns'ka literatura XI – XVIII stolit': Hrestomatija z komentarjami [Ukrainian literature of the XI-XVIII centuries: A textbook with comments], Chernivci, Prut, 1997, P. 7 [In Ukrainian]; Jaremenko P. K. Meletij Smotryc'kyj: Zhyttja i tvorčist' [Meletii Smotryts'kyj: Life and work], Kiev, Naukova dumka, 1986, P. 47. [In Ukrainian].

⁷ Ibidem, P. 15.

⁸ Ibidem, P. 48.

⁹ Dobrodunova O. V. Vlijanie jemocional'nogo faktora na sintaksicheskoe oformlenie vyskazyvanija [The influence of the emotional factor on the syntactic formulation of the utterance], In: Sbornik nauchnyh trudov [Collection of scientific papers], Vypusk 313, Moscow, 1988, P. 15 [In Russian].

¹⁰ Jaremenko P. K. Meletij Smotryc'kyj: Zhyttja i tvorčist' [Meletii Smotryts'kyj: Life and work], Kiev, Naukova dumka, 1986, P. 32 [In Ukrainian].

ленням насичені еліптичні речення. Напр.: *Біда убогим овечатом, що мають таких пастирів! Біда і вам, через чие недбальство ті в дім Божий ввійшли! Біда і вам, що пустошите дома Божі, бо й самі від нього погублені будете! Біда і вам, що продаєте, і вам, що купуєте дар Духа Святого!* – докоряє полеміст.

У наведених реченнях немає присудка, якого неважко встановити з самої конструкції речення. При цьому, як бачимо, можна відновити не конкретне дієслово, а лише тематичну групу, до якої воно належить.

Яскравими емоційно-експресивними структурами у творі є риторичні питання. Автор використовує їх як своєрідний стилістичний прийом, який допомагає уявити емоційно насичений зміст. Напр.: *О нещасливе стадо! Чи може бути пастирем і учителем той, що сам ніколи не вчився!*

Твір насичений також оклично-спонукальними реченнями, граматичним засобом оформлення яких є дієслово наказового способу. Напр.: *Покажіть себе, дайте про себе знати, що людям божим, вибраним ви є, що церквою його освячені! Всім народам чистоту свого віросповідання покажіть! Повстаньте тоді, і повторно прошу – повстаньте, сини мої, зі сну смертельного!*

Третя форма однини чи множини дієслова дійсного способу разом із спонукальною часткою *хай, нехай* також є формальним виразником спонукальності. Напр.: *Нехай про вас і про правдиву віру нашу всі до єдиного довідаються!*

Поодинокі трапляються у творі нечленовані та неповні окличні речення, зокрема парцельовані й обірвані (незакінчені). Напр.: *Чи може бути пастирем і учителем той, котрий не відає, що Богу повинен, а що ближньому своєму! А тим більше довіреним йому віцям!*

На нашу думку, це можна пояснити тим, що завдання автора художньо-публіцистичного твору полягало в тому, щоб вплинути на громадську думку, викликати симпатію і співчуття до православ'я, морально осудити тих, хто був винен у стражданнях поневоленого народу. З цією метою автор поєднує логічність викладу з емоційно-експресивним забарвленням, оскільки навіть найідеальніша в логічному плані річ не буде належно сприйнята, якщо вона викладатиметься безпристрасною мовою. Тому твір насичений структурним і функціональним розмаїттям форм окличних речень. Однак логіка викладу та емоційно-експресивне забарвлення у такого роду творах повинні бути взаємно зрівноважені. А нечленовані та неповні окличні речення, зокрема парцельовані й обірвані (незавершені) конструкції, є наглядним взірцем того, як емоції витісняють логіку.

Отже, М. Смотрицький зумів засобами художньо-публіцистичного слова зворушити громадськість рідного краю сумним образом матері-церкви, викликати почуття обурення проти гноблення і запродавства. Одним із таких засобів емоційно-експресивного впливу на читачів були окличні речення, вибір того чи іншого різновиду яких залежав від їх функціонального призначення.

Висновок. Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що в творі «Тренос», який є взірцем полемічної та ораторсько-проповідницької літератури XVII століття, трапляються майже всі семантичні та структурні види й різновиди окличних речень (розповідно-окличні, питально-окличні, спонукально-окличні; прості, складні; неповні тощо). При цьому з'ясовано, що основним засобом вираження емоцій та впливу на читачів (слухачів) є переважно такі види окличних речень, як вокативні речення, риторичні

питання, значно рідше – неповні та нечленовані конструкції. Встановлено, що лексико-граматичними маркерами цих синтаксичних структур здебільшого є звертання, вигуки, емоційно-експресивні частки, займенниково-прислівникові слова тощо.

Подальші дослідження творів полемічної та ораторсько-проповідницької літератури в порівняльно-історичному аспекті та з погляду основних лінгвістичних теорій емоцій і теорій мовленнєвих актів сприятимуть вичерпному й несуперечливому трактуванню функцій, статусу та місця окличних речень у синтаксичній структурі сучасної української мови.

Galina Navchuk, Larisa Shutak. Exclamatory Sentences in the Works of Polemical and Oratory-preaching Literature (on the Example of «Trainos» by Melety Smotrytsky). The aim of the study. The article deals with the peculiarities of the operation of occult sentences in polemical and oratory-preaching works, analyzed from formal-syntactic and functional-semantic views. It is revealed that the main means of expressing emotions and influencing readers in the works of polemical and oratory-preaching literature are mainly such kinds of occasional sentences as vocative sentences, rhetorical questions, and much less often – incomplete and non-constituent designs. It has been established that the lexical-grammatical markers of these syntactic structures are mostly appeals, exclamations, emotionally expressive particles, pronoun-adverbial words, etc. **Methods of research:** *Descriptive* – for describing the formal-syntactic and functional-semantic features of occasional sentences derived from the works of polemical and oratory-preaching literature; *comparison* – for the analysis, synthesis and synthesis of characteristic signs of oral and written speech in terms of theories of speech acts, as well as processes occurring during public speaking; *methods of linguistic observation, classification and systematization* – to determine and distinguish formal-syntactic and functional-semantic peculiarities of various types and varieties of occult sentences that occur in the works of polemical and oratory-preaching literature. **Scientific novelty.** For the first time, the peculiarities of the operation of occasional sentences in the works of polemical and oratory-preaching literature are exhaustively analyzed, analyzed from formal-syntactic and functional-semantic views. It is proved that their purpose is to increase the logic of presentation and influence on readers (listeners) in order to form their outlook. **Conclusions.** Proved that in the works of polemical and oratory-preaching literature, occasional sentences are used to enhance the logic of presentation and influence on readers (listeners) in order to form their outlook, and, accordingly, the civic position.

Key words: occasional sentences, polemical works, oratory-preaching literature, appeal, intonation, lexico-grammatical means.

Navchuk Halyna – Candidate of Philology, Associate Professor of the Social sciences and Ukrainian studies Department in Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University».

Shutak Larisa – Associate Professor of the Social sciences and Ukrainian studies Department in Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University».

Навчук Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Вищого державного навчального закладу України «Буковинський державний медичний університет».

Шутак Лариса Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Received: 15.06.2018

Advance Access Published: August, 2018

© G. Navchuk, L. Shutak, 2018